

Mihai MAXIM

DIMITRIE CANTEMIR ȘI EPOCA SA. DOCUMENTE NOI DIN ARHIVELE TURCEȘTI

Marile colecții de documente ale Porții

În faimoasa Arhivă Otomană de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri al Republicii Turcia (*T.C.Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, abreviat *BOA*) din Istanbul, fosta arhivă a marilor viziri, cea mai mare arhivă din Turcia, există, după ultimele evaluări, peste 130 milioane de unități arhivistice sau, mai exact, 100 milioane de documente și 365.000 de condici (*defter*)¹. Dintre acestea doar circa o treime au fost până acum prelucrate electronic, cu alte cuvinte inventariate și puse la dispoziția cercetătorilor sub formă de cataloage. Așa înseamnă că și în viitor ne putem aștepta la însemnate surprize documentare din partea Arhivelor Otomane din Istanbul. Se cuvine, de asemenea, adăugat faptul că, grație măsurilor întreprinse de autoritățile turce de mai mulți ani încoace, accesul la Arhivele Otomane din Istanbul a fost extrem de mult facilitat, formalitățile au fost reduse la minimum, ceea ce permite cercetătorilor să-și poată începe investigațiile practic chiar de a doua zi după sosire, microfilmele se pot face imediat, ieftin și fără restricții. În fine, spre a ajuta pe străini să-și valorifice mai bine sejurul pe malurile Bosforului, a fost introdusă și ziua de sâmbătă ca zi lucrătoare, sala de studiu rămânând astfel deschisă și în prima zi de week-end.

Pentru epoca lui Dimitrie Cantemir, în vederea întreprinderii cercetării de față, începută sistematic acum câțiva ani, în cadrul Proiectului „Cantemir” de la Institutul Cultural Român „Dimitrie Cantemir”-Istanbul, au fost consultate marile colecții de documente păstrate în această arhivă: **D.BRZ** (*Bab-ı Defteri.Büyük Ruznâme*), adică Marile condici *Ruznâme*, consemnând veniturile și cheltuielile zilnice ale Vistieriei centrale a statului otoman), **D.KRZ** (*Bab-ı Defteri Küçük Ruznâme*), incluzând condicele micilor *Ruznâme*, consemnând venituri și cheltuieli privind pe dregătorii sau oștenii plătiți de Vistierie; **D.BŞM** (*Bab-ı Defteri. Başmuhasebe*), însumând condicile emise de Cancelaria Contabilității Generale; **D.MMK.BĞN** (*Bab-ı Defteri.Maden Mukataası.Boğdan*), registre ale Cancelariei Minelor referitoare la Moldova; **D.MMK. EFK** (*Bab-ı Defteri. Maden Mukataası. Eflâk*), registre ale Cancelariei Minelor referitoare la Țara Românească; **A.DVN** (*Bab-ı Asaği.Divan-ı Humâyun*), condici elaborate de Cancelaria Divanului Imperial, **MAD** (*Maliyeden Müdevver Defteler*), registre transferate de la Departamentul Finanțelor etc. (cancelariile politico-administrative țineau de *Poarta marelui vizir=Bab-ı Asaği*, iar cele financiare de *Poarta marchii defterdar=Bab-ı Defteri*).

Pentru aceste colecții există la *BOA* atât inventare (cataloage) de bază, după clasificările realizate de Kâmil Kepeci, Cevdet, İbnülemin etc., cât și inventare pe dosare (*dosya usulü*), adică documente selectate în funcție de anumite teme. Fiecare din aceste colecții cuprind câteva zeci, chiar sute de condici sau dosare, cu mii și mii de documente², de regulă redactate în extrem de dificilul cod financiar otoman *siyyakat* (menționăm că în vederea păstrării secretului asupra potențialului demofiscal al statului otoman, Departamentul de Finanțe al acestuia utiliza în cele peste 50 de cancelarii ale

¹ Dr. Önder Bayır (Directorul Arhivei Otomane de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri al Republicii Turcia, din Istanbul, abreviat: *BOA*), *Rumeli Araştırmaları Açısından Osmanlı Arşivinin Önemi (Importanța Arhivei Otomane din punctul vedere al cercetărilor privind Rumelia)*, comunicare la *International Symposium on Ottoman Studies in South-East Europe*, organized by IRCICA (Research Centre for Islamic Art, History and Culture), Istanbul, 12 July 2008.

² De exemplu, colecția (fondul) **D.BRZ**, cuprinzând Marile Condici *Ruznâme*, numără 584 registre (*defter*), dintre anii 896-1254 ai Hegirei, adică 1491-1838 d. Hr., la care se adaugă, pentru anii 952-1207 H. / 1545-1793 d. Hr., încă 504 dosare (*dosya*). Colecția **D.KRZ**, cuprinzând Micile Condici *Ruznâme*, numără 437 deftere, pentru anii 940-1254 H. / 1533-1838 d. Hr., dar încă 217 dosare pentru anii 954-1207 / 1547-1792. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloğu / Catalogul Arhivei Otomane*, Istanbul, 2005, pp. 162, 296-297. Numai pentru epoca lui D.Cantemir există peste 80 de dosare **D.KRZ**, cuprinzând mii de documente).

sale un adevărat cifru cunoscut în epocă doar de puține persoane specializate în acest sens, iar astăzi de puțini osmaniști).

În ansamblu, în raport cu uriașa masă de documente existente la *BOA*, dar și în raport cu alți domni români, precum Mihai Viteazul sau Constantin Brâncoveanu, au putut fi depistate relativ puține documente privind pe Dimitrie Cantemir însuși, direct sau indirect (cca 40 de piese), lucru care se explică, pe de o parte, prin aceea că se constată tocmai în această perioadă întreruperi în ținerea evidenței marilor condici *Ruznamçe*, iar, pe de altă parte, prin faptul că principele român s-a aflat într-o înaltă funcție publică (domn al Moldovei) pentru un foarte scurt interval de timp, din care relațiile oficiale cu Poarta, înregistrate în cancelariile otomane, au ocupat practic mai puțin de 5 luni de zile (14/25 noiembrie 1710 - aprilie/mai 1711). Aceste documente nu aduc știri extraordinare, vânat de amatorii de istorii senzaționale, ci aduc date noi în limbajul sec al cifrelor, despre aspectele financiare, materiale, ale domniei lui Cantemir și mai ales despre bunurile sale, confiscate după defecțiunea de la Prut. Pe de altă parte, unele documente se repetă, pentru că Înalta Poartă practica de mai multă vreme o evidență paralelă a veniturilor și cheltuielilor sale. Totuși, este pentru prima oară, după 30 de ani, când este ruptă tăcerea arhivelor otomane și când un lot relativ masiv de documente noi ies la iveală, în urma investigațiilor sistematice întreprinse. Insemnătatea lor este cu atât mai mare cu cât ne interesează orice informație nouă privind pe marele cărturar român.

*

Dimtrie Cantemir înainte de domnie

În legătură cu *originea* marelui cărturar, nu am găsit nici un fel de indicii în documentația otomană disponibilă. În orice caz, nu există nici o relație între *Kantemiroğlu* (*Küçük Kantemiroğlu*), fiul mai mic al lui Constantin Cantemir, domnul Moldovei (1685-1693), și Kantemir Mirza, prinț (*emir-zâde*) tătar Nogay din Bugeac, care a susținut Poarta împotriva rebeliunii Hanului Crimeii, Mehmed Giray, și a fratelui său (*Kalgay Sultan*), Şahin Giray, în anii 20 ai secolului al XVII-lea (1624-1628). Numit *heylerbeyi* de Silistra în anul 1624³, a devenit foarte influent în Crimeea și în Moldova în anii următori, și un pericol pentru Polonia. A fost, totuși, executat din porunca autoritarului sultan Murad IV, la Istanbul, în 1637⁴, deci cu câteva decenii înainte de nașterea prințului *Dumitrașco*⁵. Aceasta nu exclude posibilitatea ca neamul Cantemireștilor să fi avut la origine un tătar trecut la ortodoxism și românizat, după cum par a indica anumite surse rusești, fizionomia principelui și înșeși pretențiile genealogice afirmate de acesta în *Istoria Imperiului otoman*. Originea etnică a unei personalități nu trebuie însă să ne crispeze, ci trebuie privită cu detașare: important este ceea ce a simțit și creat acea personalitate pentru neamul românesc.

Nu am găsit, de asemenea, mențiuni nici despre studiile lui Cantemir la Școala Palatului Imperial (*Mektebi-i Enderun*), lucru care s-ar putea explica prin aceea că principele român nu trecuse la Islam, precum predecesorul său în ale muzicii turcești, polonezul Wojcek Bobowski (Albertus Bobovius), devenit Ali Ufki (mort la 1675), cu alte cuvinte, ca nemusulman, principele român nu putea să frecventeze o asemenea școală. În fine, în ciuda *consultării a câtorva zeci de registre, cu mii de documente*, emise de Cancelaria așa-zisilor *muşaherehoran* (dregători și oșteni de rang superior, dar mai ales fii ai acestora, plătiți lunar de Vistieria otomană), registre în care am găsit numeroși fii ai hanilor de Crimeea sau ai unor mari demnitari otomani, în schimb nu am depistat nici un document consemnând prezența lui (*Küçük*) *Kantemiroğlu* printre *muteferrika*-lele Înaltei Porți (ofițeri onorifici), subvenționați de *Hazine-i Amire* (Vistieria Imperială)⁶, situație întâlnită în cazul unor beyzadele românești din secolul al XVI-lea⁷. Explicatia acestei situații o găsim în *Descriptio Moldaviae* (1716),

³ Mihai Maxim, în *Istoria Românilor*, editată de Academia Română, vol.V, EE, București, 2003, p. 815.

⁴ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Istoria Imperiului otoman), vol. 3 (1538-1640), traducere (din germană) de Nilüfer Epçeli & Kemal Beydilli, Yeditepe Yaymevi, Istanbul, 2005, pp. 318-323.

⁵ O presupusă origine a lui Dimitrie Cantemir din Kantemir-Mirza, avansată fără probe documentare de către unii istorici, a fost infirmată și de către Giuseppe Cossutto, de la Universitatea La Sapienza din Roma, în teza sa de doctorat consacrată special acestui personaj, teză condusă de subsemnatul la Istanbul și de către prof. Biancamaria Scarcia-Amoretti la Roma.

⁶ Această *Kalem-i müşaherehoran* (Cancelaria pentru *muşaherehoran*) era subordonată Cancelariei Micii Ruznamçe / *Kalem-i Ruznamçe-i Küçük* (vezi, de ex., *BOA, D.KRZ, dosya 78/gömlek 91, sene 1115/1703-1704; dosya 80/gömlek 8, 16 Rebiülevvel 1120/05.06.1708* etc.). Pentru perioada prezenței lui Dimitrie Cantemir la Istanbul, adică 1688-1710 (cu întreruperi), există peste 80 de dosare (*dosya*) *D.KRZ*, însumând peste 8000 de documente, care au trebuit consultate.

⁷ Mihai Maxim, *L'Empire otoman au Nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents*, Les Éditions ISIS, Istanbul, 1999, pp. 43, 50-61.

în care ex-voievodul Moldovei ne spune că, în trecut, se acorda de către Vistieria Imperială o subvenție (lat. *diurna stipendia*, turc. *yevmiye*), de 5-10 taleri împărătești (austrieci), *fiilor de domni* și domnilor mazili, dar că această practică intrase în desuetudine: „*Olim, tum filii Principum tum exactoratis Principibus ex Imperatorio Thesaurō diurna quinque, aut decem Imperialium stipendia destinata fuerant, is tamen mos postea in desuetudinem venit*”⁸.

*

În ce privește *situația internațională*, care a influențat direct numirea lui Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei, fiind trimis de Poartă în această țară ca o persoană de mare încredere (*itimadlı*), într-o perioadă foarte tulbură, am găsit un document foarte interesant privind celebra bătălie de la Poltava dintre suedezi conduși de către Carol al XII-lea și rușii lui Petru cel Mare (8 iulie 1709), soldată, cum se știe, cu înfrângerea suedezilor și refugierea regelui acestora la Tighina (Bender), mai precis la Varnița, de unde îi instiga pe otomani la un nou război cu rușii. Este vorba de un „rezumat al scrisorii sosite de la domnul Moldovei către Cupărescu (*Kuparoğlu*), capuchehaia <acestuia la Poartă>, „(*Boğdan Voyvodasından Kapu Kethüdası olan Kupar oğluna gelen mektubun hulasasıdır*)”⁹.

Specialiștii de la Arhiva Otomană (BOA) au dat scrisoarea „în anul 1122 (al Hegirei)”, adică în anul 1710 / 1711 d.Hr. Într-adevăr, scrisoarea pare să fi ajuns la Istanbul undeva în cursul anului 1122 H., dar după un lung ocol: Poltava-Kiev-Iași-Istanbul. Autorul raportului, un agent al domnului Moldovei (Nicolaev Mavrocordat), își începe relatarea prin a afirma că „*până acum nu a avut loc o bătălie decisivă între moscoviții și suedezi, mai înainte de aceasta suedezi au asediat cetatea numită Poltava, dar nu au putut să o ia*”, ceea ce arată că agentul moldovean se afla deja la Poltava pe la începutul verii lui 1708, când știm că a început acest asediu, înainte de bătălia decisivă de mai târziu, soldată cu victoria rușilor¹⁰. Dincolo de detaliile tehnice oferite de raport (mișcările trupelor țarului, mișcările polonezilor, ale cazacilor etc.), important este că raportul afirmă că domnul Moldovei are oamenii săi, „ai noștri” (*adamlarımız*) la Kiev (*Kiyov, Chiov*), care urmăresc îndeaproape evoluția evenimentelor, informând *via* Iași, Înalta Poartă. Avem, astfel, o nouă probă a intensei activități de culegere de informații, în favoarea Porții, de către domnii de la București și Iași, activitate cu atât mai utilă Porții în condițiile avansului Rusiei și Austriei spre Dunăre și Marea Neagră, după asediul eșuat al Vienei (1683)¹¹.

*

Numirea lui Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei

Știm de la Neculce¹² și Silahdar¹³, amândoi contemporani și direct implicați în evenimentele epocii cantemiriene, că numirea lui *Dumitrașco / Kantemiroğlu* s-a făcut la intervenția directă a hanului Crimeii, prin mijlocirea lui Ismail Ağa (Efendi), vechi prieten al beyzadelei moldovenești și capuchehaie (*kapu kethudası*) a hanului Crimeii la Poartă¹⁴. Un document emis de Contabilitatea Generală din Istanbul la 1 Zilka'de 1122 / 22.12.1710 (stil nou) consemenează cheltuielile prieluite de

⁸ *Demetrii Cantemirii, Principis Moldaviae, Descriptio Antiqui et Hodierni Status Moldaviae / Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, ediție critică întocmită de Dan Slușanschi, Institutul Cultural Român. București, 2006 (mai departe: *Descriptio Moldaviae*, ediție critică), p.188.

⁹ BOA, fond A.DVN (*Bab-ı Asafî, Divan-ı Humâyûn*), i.e. Caneclaria Divanului Imperial subordonată Marelui Vizir, *dosya* (dosar) 505, belge (doc.) 84.

¹⁰ Vezi Mehmet Emin Ünler, *Prin Seferi'nde İsveç Kralı XII.Karl ve Kurum Hanı Devlet Giray'ın Rolü (Rolul regelui Suediei, Carol al XII-lea, și al hanului Crimeii, Devlet Giray, în campania de la Prut)*, în derleyen ("collector", i.e.editor) Prof. Dr. Kemal Çiçek, *Baltacı Mehmet Paşa-Sempozyum Bildirileri*, KaraM. Çorum, 2007, pp. 73-74.

¹¹ Vezi Mihail Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și de transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a secolului XVI*, în *AUBI*, 28, 1979, pp. 99-109.

¹² *Letopisețul Țării Moldovei-Grișore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce*, Edit. "Universul", Chișinău, 2006 (în continuare: *Letopisețul Țării Moldovei*), p. 372.

¹³ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, în *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, II, edit. Mihail Guboglu, Editura Academiei, București, 1974, p. 517.

¹⁴ Un document de arendă (*mukataa'*), din 13 Şevval 1122/ 05.12.1710, st.n., îl numește „*Kethüda-ı Bab Han-ı Alişan*” („reprezentantul la Poartă al Măriei Sale Hanului”): BOA, fond D.BRZ (al Marilor Condiți *Rıznameçe*), *dosya* 176/ *gömlek* 4, belge no. 42.

vizita hanului la Poartă, sosit la Istanbul la 11 Ramazan 1122 / 03.11.1710 (st.n.)¹⁵, deci cu 3 săptămâni înainte de numirea lui Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei (3 Şevval 1122 / 25.11.1710, st.n.=14 nov.st.vechi)¹⁶.

Este interesant de semnalat că o descoperire de ultimă oră, pe care am făcut-o la Başbakanlık Osmanlı Arşivi, într-o condică de porunci financiare (*Defter-i Ahkâm-ı Maliye*) din faimosul fond *Kâmil Kepeci* (codificat: *KK*), a neme a unui ordin imperial (*hüküm*), adresat kadiului de Istanbul, indică faptul că și Constantin Duca (april. 1693- dec.1695 și sept.1700- iunie 1703), fiul lui Gheorghe Duca (sept.1665- mai 1666, nov.1668- aug.1672 și nov.1678- dec.1683)¹⁷, se agita la Inalta Poartă exact în aceste zile (porunca datează din 19 Ramazan 1124, adică 11 noiembrie, stil nou, cu numai două săptămâni înainte de numirea lui D. Cantemir), pretextul fiind cererea (ce i s-a aprobat) de a fi scutiți de plata birului (*harac*) un număr de 12 slujitori (*hizmetkâr*) ai săi, potrivit unei porunci împărătești (*emr-i şerif*) mai vechi și având în vedere credința și serviciile prestate în favoarea Porții și a Hanilor Crimeii (este menționat cu deosebire *Selim Giray*, de 4 ori han de Crimeea) de către Gheorghe și Constantin Duca¹⁸. Așadar, având deja mai vechea și puternica susținere din partea lui Constantin Brâncoveanu și încercând s-o obțină, acum, și pe cea a Hanului Crimeii *en titre*, Devlet Giray, Constantin Duca se zbatea să obțină, pentru a treia oară, tronul Moldovei, în rivalitate cu aceiași Cantemirești, cărora le luase tronul în aprilie 1693 (Dimitrie) și septembrie 1700 (Antioh).

Din păcate, nu s-au păstrat înregistrările privind cheltuielile detaliate efectuate de Poartă privind numirea (*tevcih*) și investirea (*teşrif*) noului voievod, așa cum am găsit atâtea pentru secolele XVI-XVII¹⁹. S-au păstrat doar unele înregistrări din zilele următoare numirii, cu cheltuieli efectuate pentru achiziția de caftane (*hil'atha*)²⁰, piese de harnașament²¹ etc. pentru noul „principe al Moldovei” (*mir-i Boğdan*). Imbrăcarea (*ilbâs*) cu 26 de caftane²² a boierilor (*boşaran*) din suita noului domn²³, „în prezența Împăratului” (*der huzûr-u humâyun*), este înregistrată a doua zi (4 Şevval 1122), după numirea oficială de către Divanul Imperial²⁴. Principele însuși va fi fost de față, de vreme ce documentele Vistieriei, în dublă evidență, menționează că acele caftane de onoare au fost dăruite (*ihsan*), de fapt, „domnului Moldovei” (*be mir-i Boğdan*).

Numirea s-a făcut după scenariul obișnuit, menționat de istoricul oficial otoman (*vak`anivis*) Silahdar²⁵: „Consiliul Imperial a fost convocat în sesiune extraordinară, în ziua de marti, a treia zi de Bayram, pentru un păcătos de ghiaur”²⁶.

Nu am găsit până la această oră nici *berat*-ul (diploma) de numire în domnie a lui Dimitrie Cantemir, care, știm din situații similare, se emitea la 2-3 luni de către Divanul Imperial după ordinul de numire (*emr-i şerif*) emis de către sultan. Aceste documente se consemnau la Cancelaria Minelor (*Maden Kalemi*)²⁷, dar documente din epocă ale acestuia încă nu au fost depistate (să reamintesc însă faptul că numai o treime din documentele de la *BOA* au fost catalogate, prin urmare nu este exclus să avem surprize în celelalte două treimi neinventariate încă). O excepție o constituie însă *berat*-ul acordat lui Ștefan Cantacuzino (1714-1716), în cadrul întregii proceduri birocratice cunoscute:decizia sultanală (*emr-i şerif*) de numire a ieșit la 3 Rebiülevvel 1126 / 19.03.1714 stil nou, adică 8 martie 1714 stil vechi, când Brâncoveanu era încă pe tron, dar *berat*-ul (diploma, brevetul) respectiv a fost

¹⁵ *BOA, fond D.BŞM (Bab-ı Defteri .Başmuhasebe) , dosya7681, vesika 61.*

¹⁶ *Demetrii Principis Cantemirii Incrementorum et Decrementorum Aulac Othman(njica...Libri Tres* ,praefatus est Virgil Cândea, critice editi Dan Slușanschi. Editura Amarcord.Timișoara, 2001, p. 289; A.N.Kurat, *Prut Seferi ve Barışi* (Campania și pacea de la Prut), vol. 1, Ed.TTK, Ankara, 1951, p. 179.

¹⁷ Datele de domnie după: *Chronological History of Romania*, under the guidance of Constantin C. Giurescu, Editura Enciclopedică Română, Bucharest, 1974, p. 454.

¹⁸ *BOA, fond KK , nr .2328 (Defter-i Ahkâm-i Maliye)*, p. 6.

¹⁹ Mihai Maxim, *L'Empire ottoman au Nord du Danube*, pp. 159-168; idem, *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives*. The ISIS Press, Istanbul, 2001, pp. 80-84, 107-111, 114-116, 125-127, 131-134, 155-161.

²⁰ *BOA, fond Kâmil Kepeci (KK), Teşrifat Defteri* (Condică de ceremonial), no. 687, p. 4.

²¹ *BOA, Kâmil Kepeci, Ruznâme Defteri*, no. 2032, p. 197 (cuantumul cheltuielilor a fost de 789 *gurus-u esedi*, adică taleri olandezi = lei, fie 126.240 *akçe* / aspri).

²² Cantemir însuși menționează în *Descriptio Moldaviae* (1716, la 7 ani după eveniment) că un număr de 27 de caftane (*togas*) au fost distribuite boierilor săi (*ipsius Baronibus*)-(Descriptio Moldaviae, ediție critică, p.154).

²³ Vezi, de asemenea, *BOA, D.BŞM, defter no . 1163*, p. 11 (caftane pentru *boşaran-ı Mir-i Boğdan*).

²⁴ Vezi supra nota 16.

²⁵ În *Cronici turcești*, II, p.517.

²⁶ Cf. Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*. Part II. *Teşrifat* (Protocol).

²⁷ Și D. Cantemir notează că *tributul* se înregistra la Cancelaria Minelor, predarea sa fiind certificată de „Madenchalfasi” („Mărmarele Minelor”): *Descriptio Moldaviae*, ediție critică, p. 154. Cf. mai jos notele 30-31.

emis de Cancelaria Divanului Imperial (*Divan-ı Hümayun*) abia cca 3 luni mai târziu, adică la *gurre-i Cemaziülâhır 1126/14.06.1714* st. nou, după care documentul a fost înregistrat (*kayıt*) la *Maden Kalemi*²⁸.

*

Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei și obligațiile sale față de Poartă

Potrivit informațiilor date de Neculce²⁹, dar și de sursele turcești, Cantemir a căutat până la venirea lui Petru I la Iași să păstreze relațiile oficiale cu Poarta, să-și îndeplinească obligațiile sale față de aceasta, ba chiar să înceapă negocierile cu rușii³⁰ cu acordul Porții înseși. În acest sens, Moldova a participat la repararea sau aprovizionarea cetății Tighina (*Bender*)³¹, în regim de *ocaklık* (scăderea din haraci a cheltuielilor făcute cu asemenea operațiuni, fiind, de fapt, un transfer de resurse financiare, turcește: *havale*). O descoperire importantă în cursul întreprinderii acestei cercetări în arhivele din Istanbul a constituit-o depistarea a două condici emise de Cancelaria Minelor (*Maden Kalemi*), privind haraciul Moldovei în intervalul 1114-1174 H. / 1703-1761 d.Hr.³² și haraciul Țării Românești în intervalul 1097-1083 H. / 1686-1771 d.Hr.³³ Rezultă din aceste surse inedite faptul că *în plină epocă fanariotă evidența haraciului s-a făcut cu rigurozitate, iar în ceea ce privește haraciul Moldovei cuantumul său nominal a rămas același mai bine de jumătate de veac*. Având în vedere devalorizarea monedei otomane, în care se făcea în primul rând plata tributului, trebuie să admitem că *în realitate asistăm la o scădere a cuantumul real al acestei dări față de Poartă*. Și pentru epoca lui Cantemir, inclusiv anul financiar 1710-1711 în care a domnit învâțatul principe, cuantumul haraciului Moldovei a fost de 65 454 de *guruş* (lei, taleri)³⁴, sumă menționată și de Cantemir în 1716: 65 000 taleri imperiali³⁵, cifră care confirmă rezultatele cercetărilor mele anterioare în acest sens³⁶. De precizat că tributul Țării Românești era mai mult decât dublu, iar Brâncoveanu însuși, în chiar zilele în care era numit Cantemir domn, achita prompt și integral tributul său de 141 000 de *guruş*³⁷, la Tighina (unde Poarta trebuia să cheltuiască mari sume de bani cu întreținerea lui Carol al XII-lea), pentru a nu trezi cu nimic bănuielile otomanilor privind legăturile sale cu rușii și austriecii.

Un document emis de Cancelaria Contabilității Generale (**D.BŞM**) în luna Zilhicce anul 1122 / 21.01-18.02.1711 (stil nou), adică chiar în timpul în care Dimitrie Cantemir se afla pe tronul de la Iași, indică predarea către Poartă a unei cantități de 10 000 *yukıye*, adică ocale (12, 83 tone) de miere (*asel*)³⁸, probabil în contul haraciului (sistemul *ocaklık*).

*

Cantemir după Stănilești (23 iulie 1711, st. n.).

Mazilirea și confiscarea averilor de către Poartă (procedura *müsadere*)

La sfârșitul campaniei de la Prut, pentru care există un imens material documentar în arhivele turcești și o bogată literatură de specialitate³⁹, domnitorul moldovean nu a fost predat otomanilor

²⁸ BOA, C.MTZ (<fondul> *Cevdet, Eyâlet-i Mümtâze* / Provinciile Privilegiate), no. 12 / 569.

²⁹ *Letopisețul Țării Moldovei*, pp. 374-381.

³⁰ A.N. Kurat, *op. cit.*, I, p. 331.

³¹ *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 374.

³² BOA, D.MMK, BGN, no. 23.247.

³³ BOA, D.MMK, EFK, no. 23.377.

³⁴ BOA, D.MMK, BGN, no. 23.247, p. 33: "*cizye-i gebrân-ı vilâyet-i Boğdan vâcib an gurre-i (Ramazan) sene 1122 ilâ gaye-i Şaban sene 112: fi'l asl-ı mal fi sene guruş 65454*", i.e. "tributul necredincioșilor din vilâyet-ul Moldovei, datorat din prima zi a lunii Ramazan a anului 1122 (24.10.1710, st.n.-M.M.) până în ultima zi a lunii Şaban a anului 1123" (13.10.1711, st.n.-M.M.).

³⁵ *Descriptio Moldaviae*, ediție critică, p. 264.

³⁶ Mihai Maxim, *Haraciul moldovenesc în opera lui D.Cantemir*, în *AUBFID*, 22, București, 1974, pp. 69-78.

³⁷ BOA, D.BŞM, dosya 7682 / vesika 23.

³⁸ BOA, D.BŞM, dosya 1651 / vesika 13.

³⁹ Un izvor cunoscut încă din 1938, dar publicat integral abia acum, anume „Memoriile” unui secretar (*kâtib*) de ieniceri, Hasan, menționează participarea „hainului Kantemiroğlu” la asedierea și cucerirea cetății Brâila, în calitate de comandant(!) al corpului de oaste respectiv, în timpul campaniei de la Prut, și comportamentul său „barbar” față de populația locală(!)-(vezi *Prut Seferi'ni beyanındır. Yeniçeri Kâtibi Hasan*, hazırlayan Hakan Yıldız, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, pp. 28-29), un zvon total nefondat și mai ales o calomnie răspândite printre ienicerii, probabil de către ofițerii acestora, nemulțumiți

victorioși de către Petru I, iar marele vizir Baltacı Mehmet Pașa nu a insistat în acest sens. În locul său Poarta avea să numească din nou pe Nicolae Mavrocordat ca domn, până atunci caimacam, a fost numit dragomanul Divanului Ioan Mavrocordat, iar în primele zile după Stănilești boierul Lupul Costache a fost numit „locțiitorul domnului Moldovei” (*Boğdan Voyvodası Vekili*). Potrivit unei porunci sultanale din 21 *Cemaziülâhır* 1129/ 06.08.1711 (st. n), acesta trebuia să pregătească și să trimită la Bender, unde se afla Carol al XII-lea, 100 de căruțe (*araba*) cu câte două perechi de cai fiecare, precum și 300 *neferi* (oșteni)⁴⁰, în timp ce Țara Românească trebuia să pregătească 250 căruțe și 500 *neferi*⁴¹, în vederea expedierii regelui suedez în țara sa (prin Țara Românească și Transilvania). Comandantul acestei adevărate expediții a fost desemnat beilerbeii Rumeliei, vizirul Hasan Pașa⁴².

Cele mai multe și interesante documente privitoare la Dimitrie Cantemir, descoperite la *BOA*, se referă însă la confiscarea averilor ex-voievodului moldovean, căruia, după defecțiunea de la Stănilești, i s-a aplicat pedeapsa islamică *mısâdere*⁴³, constând în confiscarea bunurilor mobiliare și imobiliare ale celor acuzați de trădarea intereselor Islamului. Este adevărat, în documentele descoperite, Dimitrie Cantemir, care se bucurase de atâta popularitate în Istanbul înaintea de numirea ca domn, este oarecum menajat, fiindcă spre deosebire de cronicarii oficiali Silahtar și Rașid⁴⁴, documentele de cancelarie nu utilizează pentru el termenul de *hain* (trădător), ci consenmează sec faptul că fostul domn „a fugit” (*fırar kerde, fırar şud*). Documentele consenmează mai multe sume încasate fie de la vânzarea vilei (*yalı*) și grădinii (*bahçe*) din Ortaköy, pe Bosfor (3.000 de guruși), în care se știe că principele a locuit în cea mai mare parte a timpului petrecut la Istanbul (în schimb, nu a mai apucat să locuiască în palatul ce l-a construit în *Fener / Fanar*, pe care îl dotase cu o frumoasă bibliotecă și tablouri, palat care a ajuns inițial în posesiunea lui Ioan Mavrocordat), fie din confiscarea bunurilor (*eşya*), găsite în urma sa la Istanbul (11.000,5 galbeni, restul bijuterii și alte „lucruri”). E interesant de observat că, între bunurile confiscate, nu figurează cărți, aceasta la un mare cărturar precum Dimitrie Cantemir, în timp ce între bunurile confiscate, la 1714, lui Constantin Brâncoveanu, figurau și „cărți creștine”⁴⁵.

În total, aceste sume nu depășesc modesta sumă de 20 000 de guruși⁴⁶, în timp ce ex-voievodului Constantin Brâncoveanu i se confiscau, oficial, câțiva ani mai târziu, averi în valoare de 818.579 guruși⁴⁷, adică de cca 40 de ori mai mari. Să explicăm această modestă sumă prin existența unui plan de rebeliune față de Poartă, înainte de plecarea din Istanbul, Dumitrașco Vodă punându-și în acest scop averile la adăpost? Sau, pur și simplu, judecând după informațiile date de Neculce⁴⁸ și de Rașid⁴⁹, trebuie să admitem că ex-voievozii Cantemirești erau aproape săraci? Această sărăcie a mijloacelor financiare de care dispuneau Cantemireștii pare a fi ilustrată și de faptul că, după defecțiunea fratelui Dimitrie în Rusia, Antioh (*Ando, Andiyo, Antohi*) Cantemir, rămas la Istanbul și acuzat că a avut relații cu hainul Brâncoveanu și că a împrumutat bani de la acesta ori că și-a însușit din aurul acestuia (acuzații recunoscute de făptaș), a trebuit să facă o adevărată echilibristică financiară pentru a-și salva vila din Kuruçeşme (din apropiere de Ortaköy), fiind vreme de trei luni întemnițat în închisoarea *datornicilor*⁵⁰, el, fiu și frate de domn și el însuși de două ori domn al Moldovei. Să adăugăm faptul că astăzi Palatul din Fanar a fost restaurat, fie și parțial, și s-a organizat aici un Muzeu *Dimitrie Cantemir*, fără să avem nici un fel de documente scrise privind soarta acestui palat după defecțiunea lui Dimitrie Cantemir (pentru biblioteca palatului, de la nivelul superior al construcției,

de „trădarea” lui Dimitrie Cantemir, care, în calitate de *Boğdan Beği* purta pe cap *üşkiif* (*kuka*) olșierilor de iceniceri, fiind considerat un „camarad” al acestora.

⁴⁰ *BOA, D.BŞM, dosya 7683 / vesika 73.*

⁴¹ *BOA, D.BŞM, dosya 7681 / vesika 110.*

⁴² *BOA, D.BŞM, dosya 7683 / vesika 75.*

⁴³ Despre *mısâdere*, vezi Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, pp. 173-197, și, pentru bibliografie, tot acolo, nota 1, p.194.

⁴⁴ *Tarih-i Raşid*, în *Cronici turcești privind Țările Române. Extras*, III, volum întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei, București, 1980, pp. 216-217.

⁴⁵ În: Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, p. 179 și 185 (nr. XXVIII).

⁴⁶ Mai exact 19.999,5 guruși: *BOA, KK (Kâmil Kepeci), no. 2034 (Ruznâme Defteri)*, pp. 24, 24bis, 25 (două documente); *KK no. 2239 (Ruznâme Defteri)*, pp. 22, 30; *KK no. 2166 (Ruznâme Defteri)*, pp. 108, 109, 111. *KK no. 2036*, pp. 5, 7, 119 și 120.

⁴⁷ *BOA, fond Maliyeden Müdevvar Defterler* (Condicii transferate de la Finanțe), nr. 22.429, pp. 4-5; Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, The ISIS Press, Istanbul, 2001, pp. 172-197.

⁴⁸ *Letopiseșul Țării Moldovei*, pp. 326, 346, 380.

⁴⁹ În: *Cronici turcești*, III, p. 217.

⁵⁰ Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, p. 191; idem, *Brâncoveanu și Cantemireștii. Documente noi din arhivele turcești*, în *Acta istoriei, istoria artei. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani*, EE, București, 2004, pp. 125-138.

reprezentantul Patriarhiei de Ierusalim la Istanbul, proprietara acestei biblioteci, pretinde că are documente); în schimb din palatul de la Ortakoy⁵¹, de lemn, încăput pe mâna unei principese imperiale, nu a mai rămas nimic, fiind complet distrus în urma unui mare incediu dintre acelea care se întâmplau atât de des în capitala otomană, făcând ravagii în rândul miilor de construcții de lemn. Așadar, despre palatul din *Fener* nu avem la îndemână mențiuni scrise, dar el încă supraviețuiește, pe când despre cel din *Ortaköy* avem mențiuni, prilejuite de confiscare, dar nu ne-a rămas nici cea mai mică urmă materială de pe urma lui, și nu-i putem identifica, fie și cu aproximație, măcar locația.

*

Cantemir în istoria culturii turcești

La 18 octombrie 2001, în cadrul unui simpozion internațional consacrat lui Nicolae Iorga de către Institutul Cultural Român din Istanbul, faimosul profesor Halil Inalcık, „decanul studiilor turcologice mondiale”, afirma că „primul care a deschis o fereastră spre Occident culturii turce a fost un român: învățatul principe Dimitrie Cantemir”. Această afirmație făcută de o autoritate științifică de talia profesorului Inalcık se cuvine a fi aprofundată, detaliată, demonstrată. În ceea ce mă privește, preocupându-mă de această chestiune, am putut stabili următoarea filiație care, pornind de la Dimitrie Cantemir, a dus la Nevşehirli Damat Ibrahim Pașa, mare vizir între anii 1718-1730, cel care, cu sprijinul lui Ahmet III (1703-1730), a inaugurat oficial o deschidere spre Occident, în sensul amintit de profesorul Inalcık: Dimitrie Cantemir – Nefioğlu (dascălul de Coran și al principelui român și mare autoritate intelectuală la Istanbul) – Rami Mehmet Pașa, discipol al aceluiași Nefioğlu și care a fost unul din principalii negociatori ai păcii de la Karlowitz și mare vizir la 1703⁵², chiar într-o vreme în care învățatul român îi prezenta sultanului Ahmet III celebrul său tratat de muzică cu originalul sistem de notație muzicală, tratat care avea să salveze un important număr de melodii turcești și compoziții cantemiriene, depășind contribuția anterioară a lui Ali Ufki. De la Rami Mehmet Pașa se va face în continuare legătura deschiderii spre Occident, prin sultanul Ahmet III către cunoscuta politică „modernizatoare” a lui Nevşehirli Damat Ibrahim Pașa⁵³.

Acest rol al lui Dimitrie Cantemir de deschizător de drum spre Occident pentru muzica turcă⁵⁴ și pentru cultura turcă, în ansamblul ei, trebuie să constituie pentru istoricii culturii o temă de cercetare de cea mai mare importanță, fiind o temă care va pune pe temelii și mai solide gloria personalității spirituale a principelui român.

Politician eșuat, istoric durabil, mai ales prin notele din *Istoria Imperiului otoman*, dar perisabil, ca orice autor de istorie interpretabilă, Dimitrie Cantemir va rămâne, mai ales, în istoria culturii atât românești, cât și turcești, iar prin aceasta și universale⁵⁵.

DIMITRIE CANTEMIR AND HIS TIME. NEW DOCUMENTS FROM THE TURKISH ARCHIVES

(Summary)

The Author presents the big collections and funds from XVII th – XVIII th Centuries Ottoman Archives and the main aspects of Dimitrie Cantemir's life and activities: the youthful years, the appointment on Moldavia's throne, his government in Moldavia (1710-1711) and obligations towards Ottoman / Sublime Porte, the ex-prince after defeat of Stănilești (23. 07. 1711) and confiscation of his goods and properties by the ottomans. D. Cantemir in the history of ottoman and european culture.

⁵¹ *TKSMA/E-II 290*, publicat acum 35 de ani de către Tahsin Gemil: *Știri noi din arhivele turcești privitoare la Dimitrie Cantemir*, în *AIAXI*, 1973; pentru noile mele descoperiri de la *BOA*, vezi *supra* nota 40.

⁵² Vezi, de exemplu, Prof. Halil Inalcık's *Foreword to: Dimitrie Cantemir. Historian of South East European and Oriental Civilizations*, ed. by Al. Duțu & Paul Cemovodeanu. AIESEE, Bucharest, 1973.

⁵³ Mihai Maxim, *Kantemiroğlu (Dimitrie Cantemir)*, în *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24, Istanbul, 2001, pp. 320-322; idem, *Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, în C. Kafadar, H. Karateke, C. Fleischer (eds.), *Historians of the Ottoman Empire/Osmanlı Tarihçileri*, Harvard Univ. Press, 2006 (www.ottomanhistorians.com).

⁵⁴ Vezi, de exemplu, Eugenia Popescu-Judet, *Prince Dimitrie Cantemir Theorist and Composer of Turkish Music*, Pan, Istanbul, 1999.

⁵⁵ O variantă, ușor abreviată, a acestei cercetări, a apărut în limba engleză: Mihai Maxim, *Dimitrie Cantemir and His Time: New Documents from the Turkish Archives*, în *RRH*, tome XLVII, 2008, nos. 1-2, Janvier-Juin, pp. 31-41.